

Peter Riemer, *Sophokles, Antigone - Götterwille und menschliche Freiheit*, Stuttgart 1991: Franz Steiner Verlag (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1991, Nr. 12), σσ. 59.

Θεμελιώδη προβλήματα ἑρμηνείας τοῦ περιεχομένου τῆς ᾿Αντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους καθὼς καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ κειμένου θίγει τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ Peter Riemer, τὸ ὁποῖον διαιρεῖται εἰς πέντε μέρη: I. Προσημειώσεις (σ. 5-6), II. Θέματα ἄξια ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἰς τὴν «᾿Αντιγόνην» (σ. 7-12), III. Κρέων καὶ Τειρεσίας (σ. 13-32), IV. ᾿Αντιγόνη αὐτόνομος (σ. 33-48), V. Συμπεράσματα (σ. 49-51). ᾿Ακολουθεῖ ἐπιμελῶς ἐπιλεγείσα βιβλιογραφία (ἐκδόσεις-σχόλια-μονογραφίαι) (σ. 52-53) καὶ πίνακες χωρίων (σ. 54-58), ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 58-59), ἑλληνικῶν λέξεων (σ. 59). ᾿Ο Riemer ἐκθέτει εἰς τὸν πρόλογόν του τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης του: οἱ ἀμφισβητούμενοι στίχοι 904-20· ἡ ἐνοχῆ ἢ ἡ μὴ ἐνοχῆ τῆς ᾿Αντιγόνης· τὸ ἐρώτημα, ποῖον εἶναι τὸ κύριον πρόσωπον τῆς τραγωδίας, ἢ ᾿Αντιγόνη ἢ ὁ Κρέων. ᾿Ως κύριον θέμα τῆς συζητήσεως τίθεται ἡ διερεύνησις τοῦ ἐρωτήματος περὶ τῆς σχέσεως θεῖας βουλῆσεως καὶ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας εἰς τὸ παρὸν ἔργον τοῦ Σοφοκλέους. ᾿Ο σ. ἐντοπίζει ἐν συνεχείᾳ τρεῖς ἰδιαιτερότητας, αἱ ὁποῖαι ἐπισύρουν τὴν προσοχὴν εἰς τὴν τραγωδίαν αὐτήν: (1) ᾿Η ᾿Αντιγόνη δὲν ἔχει ὡς πυρῆνα τὴν ἐκπλήρωσιν ἑνὸς θεϊκοῦ χρησιμοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Σοφοκλέους, ὅπου τὴν πορείαν τοῦ δράματος προσδιορίζει ἡ θεία θέσις τοῦ συμβάντος ἢ ἡ ἀνακοίνωσις μίας μαντείας. ᾿Ο ποιητῆς ἀκόμη ἀφῆνει ἐδῶ εἰς ἀσυνήθιστον διὰ τὸ σοφόκλειον δράμα ἀνωνυμίαν τὸ ἐπεμβαῖνον *θεῖον*. (2) Τὸ κύριον γυναικεῖον πρόσωπον τοῦ δράματος, ἢ ᾿Αντιγόνη, ἐπιδεικνύει τολμηρὰν ἀποφασιστικότητα καὶ ἐνεργητικὴν δυναμικότητα, ὅπως εἰς οὐδεμίαν γυναικεῖαν μορφήν εἰς τὰς σωζομένας τραγωδίας τοῦ Σοφοκλέους συναντῶμεν. ᾿Η ᾿Αντιγόνη ἐνεργεῖ μὲ πλήρη ἐνάργειαν καὶ χωρὶς φόβου, ἀποφασιστικῶς θαρραλέα καὶ μόνη. (3) ᾿Ο ρόλος τῆς ᾿Αντιγόνης ἐδῶ ἐκφεύγει τοῦ πλαισίου τῶν πρωτῶν ἔργων τοῦ Σοφοκλέους (*Αἴας, Τραχίνια, Οἰδίπους τύραννος*) καὶ συνιστᾷ μίαν ἀκόμη ἰδιαιτερότητα τοῦ δράματος αὐτοῦ: ἢ ᾿Αντιγόνη ἐνεργεῖ ἐλευθέρως καὶ ταυτοχρόνως ἀπολύτως ὀρθῶς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μιᾶς δικαστικῆς διαδικασίας· πεθαίνει τέλος ἐξ ἰδίας παρορμήσεως. Αἱ ἀποκλίσεις αὗται ἀπὸ τὸν σοφόκλειον κανόνα δὲν στεροῦνται σημασίας. Εἰς τὴν ᾿Αντιγόνην δὲν συναντᾶται οὔτε ἡ γνῶσις μέσφ χρησιμοῦ οὔτε ἡ ἀνθρωπίνη πλάνη, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν εἰς τὰ πρώϊμα ἔργα. ᾿Ο Riemer ἀμφισβητεῖ (σ. 12) περαιτέρω τὴν ἄποψιν, ὅτι ἢ ᾿Αντιγόνη εἶναι τὸ ὄργανον τῶν θεῶν, ἀφοῦ μὲ τὰς πράξεις τῆς δὲν ἐκτελεῖ καμμίαν θεϊκὴν ἐντολήν.

Μὲ ἀφετηρίαν τὴν σκηνὴν μὲ τὸν Τειρεσίαν (στ. 988-1090) ἀρχίζει ὁ σ. τὴν διερεύνησιν τῶν σχέσεων Κρέοντος καὶ Τειρεσίου. ᾿Ο Σοφοκλῆς θέτει τὸν Τειρεσίαν εἰς τὴν σκηνὴν ὡς μεσάζοντα, πρὸς ἐξεύρεσιν συμβιβασμοῦ. ᾿Ο Κρέων δὲν μεταβάλλει γνώμην ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ μάντεως· ἢ εὐθύνη τῆς πράξεώς του βαρύνει τὸν ἴδιον, ὅμως, παρατηρεῖ ὁ Riemer (σ. 16), εἶναι ἀσυνήθης ἢ συγκέντρωσις μιᾶς τέτοιας ὑποκειμενικῆς ἐνοχῆς εἰς ἓν σοφόκλειον δράμα· εἶναι ἄνευ προηγουμένου. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον τονίζεται εἶναι ἢ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν ἐπιλογὴν του καὶ τὰ ἀτυχήματά του. ᾿Απουσιάζουν ἐδῶ αἱ ἐνδείξεις παρουσίας χρησιμοῦ, λείπει ὁ προκαθορισμός, τὸν ὁποῖον θὰ ἐπέβαλλε εἰς τὴν δραματικὴν πράξιν ἕνα θεϊκὸς χρησιμὸς καὶ θὰ καθιστοῦσε τὴν ἀτομικὴν ἐνοχὴν συλλογικὴν. Εἰς τὴν τελικὴν ἐπιλογὴν τοῦ Κρέοντος, νὰ συγκατατεθῆ εἰς τὰς ἐντολάς τοῦ κορυφαίου τοῦ χοροῦ, ἀντικατοπτρίζεται ἓνα εἶδος αἰσχύλειας συναινέσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότης καὶ ὑποκειμενικὴ θέλησις συνθέτουν μίαν

ένότητα (σ. 18). Μία ακόμη ιδιαιτερότης τῆς τραγωδίας αὐτῆς εἶναι ἡ δυνατότης, ἡ ὁποία παρέχεται εἰς τὸν ἥρωα, δι' ἔγκαιρον ἐπέμβασιν. Τὸ ἐπεισόδιον μὲ τὸν μάντιν ἔχει ξεχωριστὴν θέσιν εἰς τὴν Ἔντιγονη, ἀφοῦ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν ἀνήκει κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ὑπόθεσιν. Ἡ ἀδυναμία συνδέσεώς του διαφαίνεται τόσον ἀπὸ τὴν μὴ προαναγγελεθεῖσαν, αἰφνιδίαν ἐμφάνισιν τοῦ μάντεως ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς ἀραιὰς μνείας τῆς Ἔντιγονης. Ὁ Riemer, ἀφοῦ ἐξετάζει διεξοδικῶς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα (σ. 20 κ.έ.), καταλήγει εἰς τὸ ὅτι ἡ ταφή τοῦ Πολυνεΐκου ὑπαγορεύεται εἰς τὸν Κρέοντα ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ θεοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ ὁ Τειρεσίας, ρητῶς ὡς παράκλησις ἢ ἐντολή, ἐνῶ ἡ Ἔντιγονη ἐνεργεῖ μετὰ πλῆθους ἐλευθερίας, πράττει ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ θεοῦ θεωρουμένης ἀναγκαιότητος, χωρὶς ὅμως νὰ λαμβάνῃ κάποιαν ὑπόδειξιν πρὸς τοῦτο. Εἰς τὴν σκηνὴν μὲ τὸν Τειρεσίαν διαφαίνεται ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὰς ἰδίας τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτῶνται ὀλιγώτερα παρὰ ἀπὸ τὴν θέλησιν, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὰς πράξεις των.

Τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς αὐτονομίας τῆς Ἔντιγονης διερευνᾷ ὁ Riemer (σ. 33 κ.έ.) διεξοδικῶς. Ἐδῶ ἀντιπαρτίθεται ἡ εὐμεταβλητότης, ἡ ἀστάθεια καὶ ἡ ἀβεβαιότης τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Κρέοντος καὶ τῶν ἄλλων προσώπων τοῦ δράματος (Ἰσμήνη, Φύλαξ), ἡ ὁποία συναρτᾶται καὶ πρὸς τὸ αἴσθημα τοῦ φόβου καὶ τὴν ἀναποφασιστικότητα, ἡ ὁποία συχνὰ τοὺς κυριεῦει, πρὸς τὴν ἀταλάντευτον συμπεριφορὰν τῆς Ἔντιγονης, ἡ ὁποία ἐμμένει εἰς τὰς ἀποφάσεις της ἀκόμη καὶ ἐνώπιον τοῦ θανάτου, τὸν ὁποῖον γνωρίζει ἤδη ἐξ ἀρχῆς. Εἰς τὴν δραματουργικὴν τεχνικὴν τοῦ ἔργου ἀνήκει καὶ ὁ τονισμὸς τοῦ ἀναποφεύκτου, πείσμονος ἀλλὰ καὶ σκληροῦ χαρακτήρος τῶν ἀποφάσεων τῆς ἠρωίδος, ἡ ὁποία παραμένει μὲ ἐπιμονὴν πιστὴ εἰς τὰς ἀρχάς της. Ἡ πρᾶξις της, θεμελιουμένη εἰς τὴν ἀποφασιστικότητά της, τὴν ὁδηγεῖ ἐν γνώσει της πρὸς τὸν θάνατον. Ἐνεργοῦσα δὲ ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ θανάτου ἡ Ἔντιγονη εἶναι αὐτόνομος. Ὁ Riemer τονίζει (σ. 42) ἐδῶ ὅτι τὸ ὑπόβαθρον διὰ τὴν προθυμίαν τῆς Ἔντιγονης νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἀπαγορευμένην τιμὴν εἰς τὸν νεκρὸν, θυσιάζουσα τὴν ζωὴν της, ἀποτελεῖ, πέραν τῆς ἐπιθυμίας τοῦ θανάτου καὶ τῆς πραγματώσεως τῆς φιλίας, ἡ πεποιθήσις τῆς ἠρωίδος ὅτι ἔπραξεν ὀρθῶς ἔναντι τῆς οἰκογενείας τοῦ Οἰδίποδος, τὴν ὁποίαν τόση δυστυχία βαρύνει. Αὐτὴ ἡ πεποιθήσις της διαφαίνεται σαφῶς εἰς τὸν ἀποχαιρετιστήριον μονόλογόν της (στ. 891 κ.έ.), ὅπου ὁμιλεῖ διὰ τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι τὴν ὁδήγησαν εἰς τὴν πρᾶξιν της, καὶ ἀντιμετωπίζει πλέον τὰς συνεπειὰς αὐτῆς. Εἰς αὐτὸν γίνεται φανερόν ὅτι τὰ κίνητρα τῆς πράξεώς της εἶναι κυρίως ἀνθρώπινα. Ἐδῶ συζητᾷ ὁ Riemer (σ. 44 κ.έ.) τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἀμφισβητούμενων στ. 904-920 τῆς Ἔντιγονης καὶ καταλήγει εἰς τὴν θεώρησίν των ὡς ὁμογενοῦς μέρους τοῦ ἔργου, καταφάσκων μὲ τοὺς M. Pohlenz καὶ A. Lesky τὴν γνησιότητά των, μὲ τὴν ἄποψιν ὅτι εἰς αὐτοὺς ἐκφράζεται ἡ Ἔντιγονη προσωπικῶς διὰ τὴν πρᾶξιν της, αἰτιολογοῦσα αὐτὴν ὄχι συναισθηματικῶς, ἀλλὰ ὀρθολογικῶς. Ὁ Riemer δὲν ἀγνοεῖ ὀρισμένας ἀσυμφωνίας τοῦ ἀποχαιρετιστηρίου μονολόγου τῆς ἠρωίδος μὲ ἄλλα μέρη τῆς τραγωδίας, ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ τὴν αἰτιολόγησίν των παρεμπῶν καὶ εἰς παρομοίας ἀσυμφωνίας μεταξὺ καὶ ἄλλων σημείων τοῦ ἔργου.

Σημαντικὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα τοῦ σ.: Μὲ τὴν Ἔντιγονη προσέφερε ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ ἀττικὸν κοινὸν ἐν ἀσυνήθιστον θεατρικὸν ἔργον, ὄχι μόνον διότι ἔνα νεαρὸ κορίτσι παρουσιάζεται νὰ συμπεριφέρεται μὲ ὑπεράνθρωπον σκληρότητα ἔναντι τῶν ἄλλων καὶ ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλὰ πρὸ πάντων διότι αἱ πράξεις του στηρίζονται εἰς ἐλεύθερον αὐτοπροσδιορισμόν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καθίσταται ἀμφίβολος ἡ θεϊκὴ ἐπίδρασις εἰς τὸ ὄλον ἔργον. Ἡ Ἔντιγονη δρᾷ μετὰ παντελοῦς αὐτονομίας, πιστοποιοῦσα τὴν αὐτονομίαν της μὲ τὴν ἐλευθερίαν ἐπιλο-

γὴν τοῦ θανάτου. Δὲν τὴν χαρακτηρίζει διόλου διστακτικότητα, ἀλλὰ ἰσχυρὰ βούλησις καὶ δύναμις πρὸς πρᾶξιν — ἡ ἀποφασιστικότης τῆς ἡρωίδος νὰ ἀποθάνῃ φαίνεται εἰς τὸ ἔργον ἀπὸ ἐνωρίς (στ. 72 κ.έ.)— ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἄλλα πρόσωπα τοῦ δράματος, τὰ ὁποῖα συμπεριφέρονται μὲ ἀστάθειαν καὶ μεταβλητότητα ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς των. Ἐκ τῶν ὑπόλοιπων ἔργων τοῦ Σοφοκλέους διακρίνεται ἡ Ἔκτασις καὶ ἐπειδὴ τὰ δύο κύρια πρόσωπα τοῦ ἔργου, ὁ Κρέων καὶ ἡ Ἔκτασις, ἀποφασίζουν ἐλευθέρως διὰ τὴν μοῖραν των. Ὁ Κρέων φέρει μὲ τὴν συμπεριφορὰν του βαρεῖαν ὑποκειμενικὴν ἄμαρτιαν ἐπάνω του μὲ τίμημα τὴν ἀπώλειαν τῆς οἰκογενείας του. Ἡ Ἔκτασις ὅμως εἶναι χωρὶς ἄμαρτιαν. Ἡ πτώσις τῆς δὲν συνιστᾷ ποινὴν τῆς, ἀλλὰ εἶναι ἀπόδειξις τῆς ἐλευθερίας τῆς.

Εἰς τὴν πυκνὴν αὐτὴν πραγματείαν, τὴν ὁποῖαν ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῆς Λογοτεχνίας τοῦ Mainz (Τάξις τῶν Θεωρητικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν) ὑπήγαγε εἰς τὰ δημοσιεύματά της, διαφαίνεται ἡ βαθεῖα γνῶσις τοῦ ἔργου τοῦ Σοφοκλέους καὶ τῆς ὅλης προβληματικῆς τοῦ ἀρχαίου δράματος. Ὁ Riemer συνεχίζει ἐδῶ τὴν καρποφόραν ἔρευνάν του εἰς τὸν ἄνωρον τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, τὴν ὁποῖαν εἶχε ἐπιτυχῶς ἀρχίσει μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν διδακτορικὴν του διατριβὴν *Die Alkestis des Euripides*, Frankfurt am Main 1989: Athenaeum. Εἰς τὴν παρούσαν πραγματείαν του ἔρευνᾷ μὲ ἐμβρίθειαν καὶ ἐπιστημονικὴν πληρότητα οὐσιώδη κεφάλαια τοῦ δράματος αὐτοῦ τοῦ Σοφοκλέους, προτείνων ἐρμηνευτικὰς λύσεις στηριγμένας εἰς τὴν διεξοδικὴν ἀνάλυσιν τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ ὑποδειγματικῶς τεκμηριωμένας εἰς τὰ πλαίσια τοῦ σοφοκλείου ἔργου καὶ μὲ βαθεῖαν γνῶσιν τῆς ἐρέυνης ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ ἐργασία του αὐτὴ ἔχει εὐρείαν προοπτικὴν: Μᾶς εἰσάγει εἰς τὴν προβληματικὴν τῆς Ἔκτασις εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἀρχαίου δράματος καὶ διὰ συστηματικῆς ἀντιπαράθεσος μὲ τὴν παλαιὰν καὶ νεωτέραν βιβλιογραφίαν φωτίζει καίρια ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα θέτει τὸ ἔργον ὑπὸ τὸ πρῖσμα μιᾶς συγχρόνου προβληματικῆς ἐγγίξει ἐπίσης θέματα ἠθικῆς φιλοσοφίας (ὅπως αὐτὸ τῆς ἐλευθερίας — αὐτοκαθορισμοῦ/ἑτεροκαθορισμοῦ— τῶν προσώπων τοῦ δράματος, τῆς ἠθικῆς βουλήσεως καὶ γενικώτερον τῆς πραξιολογίας), τὰ ὁποῖα καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἐννοιολογικὸν ὑπόβαθρον τοῦ ἔργου. Πρόκειται περὶ μιᾶς λίαν σημαντικῆς πραγματείας, ἡ ὁποῖα ἀντιμετωπίζει μὲ ὀξύ καὶ κριτικὸν βλέμμα καιρίας διαστάσεις τοῦ σοφοκλείου αὐτοῦ ἔργου καὶ διευρύνει σημαντικῶς τοὺς ὀρίζοντας κατανοήσεώς του.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ

Markus Stein, *Definition und Schilderung in Theophrasts Charakteren*, Stuttgart 1992: B. G. Teubner (Beiträge zur Altertumskunde. Herausgegeben von Ernst Heitsch, Ludwig Koenen, Reinhold Merkelbach, Clemens Zintzen. Band 28), σσ. XIX + 293.

Οἱ ἠθικοὶ χαρακτήρες (ἐφεξῆς: ΗΧ) τοῦ Θεοφράστου εἶναι ἔργον, τὸ ὁποῖον ἔχει πολλάκις ἐγείρει τὸ ἔντονον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν συστηματικὴν ἔρευναν τῶν μελετητῶν τῆς σκέψεως τοῦ φιλοσόφου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀρχίζει μὲ μικρὸν πρόλογον (*προθεωρίαν*) καὶ συνεχίζεται μὲ τὴν σκιαγραφίαν τριάκοντα τύπων χαρακτήρος· τῆς διαπραγματεύσεως ἐκάστου τύπου προηγεῖται ἕνας ὀρισμός, ἐνῶ ὀρισμένους ἐξ αὐτῶν ἀκολουθεῖ ἐπίλογος. Μεταξὺ τῶν ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς τὸ ἔργον συγκαταλέγεται ἐκεῖνο τῆς σχέσεως τῶν χαρακτήρων μεταξύ των, κυρίως ὅμως ἐκεῖνο τῆς γνησιότητος αὐτῶν ἢ ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν, καθὼς ὁ πρόλογος, ὁ